

Repressiya dalğasının qurbanı Məmməd Kazım Ələkbərli

*Ya rabb, bu na dahşət, na falakət!
Ya rabb, bu na vahşət, na zalalət!
Yox kimsədə insafı mürvüvət,
İblisami uyumsuz başəriyyət?!*

H.Cavid

lan qaplırdan içəri girib, ağırlı-aclu söhbətləri dinləyirik. Qan donduran haqiqətlərə diqqət kasılırik. Haqiqətlər varaq-varaq aralanır. Bu ağırlı, keşməkeşli ömür sahiblərindən biri də 1937-ci ilin qara tufanının qurbanlarından olan Məmməd Kazım Ələkbərli dir. Yazıçı, təncədi, filosof, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin (AYB) ilk sədri... Bütün fəaliyyəti, bədi yaradıcılığı doğma xalqına avəzsiz xidmət, vurğuluq nümunəsi sayılan qaynar təbli ədəbimiz Məmməd Kazım Ələkbərlinin 115 illik yubileyidir.

"Qara yolların izi"

1934-cü ildə ölkə yazıçılarının Bakıda keçirilən I qurultayında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı yarandı. Bu vaxta qədər Azərbaycan yazıçıları ayrı-ayrı ədəbi birliklərin tərkibində fəaliyyət göstərirdi, müxtəlif ədəbi məclislərdə toplaşarıdılar. Onların bir təşkilat daxilində birləşməsi həm də həyatın təlabı idi. Belə İttifaqın yaradılması ilə bütün ədəbi qüvvələri vahid məqsədə yönəltmək mümkündürsəydi.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Kamal Talibzadə yazır: "Tarix boyu Azərbaycan yazıçıları, bədi söz ustaları olmanın işgəncələrinə, təzyiqlərə maruz qalmışlar. Birca söv hakimiyyəti illərində yüzlarla Azərbaycan yazıçısının uzaq Sibir çöllərinə sürgündə məhəl edilməsini, on illərə qarənliq zindanlarda saxlanılıb qətlə yetirilməsini, İkinci Dünya müharibəsinin qızgın atəş nöqtələrində göndərilməsinə xatırlamaq kifayətdir". Tabii ki, bədiyyatlı dövrədə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının yurdumuzun istedadlı qələm sahiblərini öz ətrafına yığaraq fəaliyyətə başlaması çox çətin idi. Bir tərəfdən pərakəndəliyə son qoyulur, digər tərəfdən isə yazıçılar sövət ideologiyasına xidmət göstərməli, onun prinsiplərində

yazıb-yaratmalı idilər. O dövrün yazıçı və şairləri bəzən də sövət prinsiplərini allərində qalxan edərək milli düşüncənin, şüurun məhsulu olan bədi yaradıcılıq nümunələrini qorumağa çalışırdılar.

Belə ağır və ziddiyyətli bir zamanda Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının ilk sədri M.K.Ələkbərli olmuşdu. O, Moskvada (1934) keçirilən sövət yazıçılarının I qurultayında iştirak və çıxış etmişdi. Dövrün ədəbi mənzərəsinə anlaməq baxımından Xalq yazıçısı Mirza İbrahimoğlu "Birtik və ilham" adlı məqaləsi çox əhəmiyyətli idi: "O zaman ədəbiyyatımız hələ gənc idi. Hələ mübahisəli məsələlər çox idi. Lakin bu ədəbiyyatın bütün nasillərindən olan əsas qüvvələrini işıqlı, qüdrətli ideyalar birləşdirir, monolit birliyə sövq edirdi. Onlar yeni dünyanı – əmək saltənətini yaradamların bədi abidesini ucaltmaq eşqi ilə coşurdular".

Amma bu coşğunluğun az vaxtda hansı faciə ilə üzlaşacağına, hansı şər qüvvələrinə qarşı çətinliklərə keçə biləcəklərinə ağıllarına belə gətirmirdilər.

Həyat və fəaliyyəti

Məmməd Kazım Ələkbərli 1905-ci ilin yanvar ayında Dərbənd şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdu. Orta məktəbi doğma şəhərdə bitirdikdən sonra Bakıya gələrək Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil alır. Hələ gənc yaşlarında partiya və sövət rəhbərləri ona inam göstərərək məsul vəzifələr etibar edirdilər. Ali məktəbi bitirdikdən sonra Gəncə Vilayət Xalq Məarif Şöbəsinin müdiri işləyən Məmməd Kazım Ələkbərli pedaqoji işlə bərabər bədi yaradıcılığa, xüsusilə də mətbuatla yaxın və meylli adam idi. Mətbuat tarixində bədi kimi, o, Gəncədə yaşayarkən həm də "Qızıl Gəncə" jurnalının baş redaktoru olmuşdu. Özüni bacarıqlı, istedadlı qələm sahibi və mətbuat təşkilatçısı kimi təsdiqləyirdən təzliklə Mahaqçala şəhərinə "Dağüstü fığarəsi" qəzetinin redaksiyasını yaratmağa gəndərilir. Məmməd Kazım burada nəinki qəzet çapını təşkil edir, eyni zamanda iki il də "Maarif yolu" jurnalının məsul redaktoru vəzifəsində çalışır.

Moskvada Qırmızı Professorlar İnstitutunda 5 il təhsil aldıqdan sonra onu Azərbaycan partiya işinə gəndərlir. Hətta bir müddət Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru olur. Yeni yaradılan Yazıçılar İttifaqına rəhbərlik də M.K.Ələkbərliyə etibar edilir. Elmi-pedaqoji fəaliyyətlə bərabər, Məmməd Kazım dövi mətbuatda müntəzəm çıxışları ilə də yadda qalır. "Kommunist" nəşriyyatının direktoru, "Ədəbiyyat qəzeti", "Bakinski raboçi", "Vişka" qəzetlərində, "Zərbə", "Sürət", "İnqilab və mədəniyyət", "Fırqə işçisi" jurnallarında baş redaktor olmuşdur.

Məmməd Kazım həm görkəmli mətbuat işçisi, həm də ədəbiyyatşünaslıqla məşğul olan tədqiqatçı idi. Haqqında əsərlər-məlar aparantur on istedadlı filosof-ədəbiyyatçı, alovlu publisist kimi dəyərləndirir.

Tənnimş alim Nazif Qəhrəmanın məqalələrindən birində belə yazıb: "Azərbaycan ədəbiyyatına dair artıxarlıq nisbətli dərinliyi ilə fərqlənəndə də, özünəməxsus ideyalar və fikirləri zəngindir... M.K.Ələkbərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin təbliğinin, onun faktlarının üzə çıxarılmasının, əhatəli və mükməlləm şəkildə toplanıb nəşr edilməsinin tərəfdarı idi. O, həmisişer istər nazəri, istərsə də praktik

fəaliyyətində klassik irsə qayğı və diqqətin təmsilçisi kimi çıxış edirdi".

22 yaşında "İdealizm və materializm və yaxud yeni fəlsəfə", 24 və 30 yaşlarında "Yeni əlifba və orfoqrafiya", "Azərbaycan ədəbiyyatı" kimi sanballı kitablar yazmış bu ədəbiyyatşünasın sə-sadəsə Dövlət İnkəni büriyür. Hələ 30 yaş təmam olmağı Azərbaycan Dövlət Universitetinin (BDU) ikinci Azərbaycanlı (birinci T.S.Şirvanlı) rektoru, 1934-cü ildə təsis edilən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının idarə heyətinin sədri seçilib. Azərbaycan KP MK yanında "Kommunist" nəşriyyatının direktoru və bir neçə qəzet və jurnalın baş redaktoru işləyib.

Müasirlərindən bəziləri "M.Ələkbərli müasiri olduğu şair və yazıçılar, təncədiçilər, eləcə də klassik ədəbiyyatımız haqqında söv dəyərkan müəyyən mənada ehtiyatlı olmağa çalışmış", "Bu görkəmli ədəbiyyatşünas-alim xeyli milli çəbələri ilə bəham, bəzən zamana ilə addımabaaddım əyənmişdi" kimi fikirlər səsləndirəndə, kristal dönməzliklərinə qurban getmiş Mikayıl Rafiqli, Əhməd Cavad, Almas İldırım və başqalarının haqqında yazdıqları rəğbət hissəli ilə dolu məqalələr şahadət verir ki, dövrün "mübahisəli"lərindən çox, mübarizlərindən oldu. Elə onun 1938-ci ilin məlum "cəza təqdirlərində" gillənməsi də bunu təsdiqləyir.

Xatirələrdən fraqmentlər

Bu həkəyat Mircafer Bağirovun eynəyini sindirən qapın – həyatın sayısız-həsəbsiz keşməkeşlərini yaşaya-yaxaya 90 il geridə qoymuş Asya xanımın dilindəndir:

"Biz əslən dərbəndiyəli. Ana tərəfinm Fətəli xan nəslindəndir. O vaxtlar vəziyyət çox ağır idi; adambaşına üç yüz qram çörək verirdilər, onu da ki, çox zaman yavan yeyirdik.

Xatirələrim içərisində ən acı və ən şirini Məşədi Məmməd Kazım dayımla bağı olanıdır. Çox savadlı, ziyalı adamlardan idi mənim baxt-tələsiz həyatım. Bizim Pedaqoji İnstitutunda onun təhsilini Moskvada davam etdirib. Xüsusi istəddə və bacarığınə görə, bir kərə Stalin ona "Krasni professor" deyib və Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinə birinci katib təyin etmək istəyirmiş. Bu məqsədə dayımı Bakıya gəndərilir. Gələndə na ənasına, nə də xatirini hamıdan çox istəyən mənəyizə heç nə demədi. Elə hey susurdu. Sən demə, ürəyində bu baş vəzifəyə layıq bildiyi Mircaferin adını Moskvada necə dli gətirmək haqda düşünürmüş.

Mircafer biza hər gələndə məni qucağına alırdı. Qaribə kişi idi, heç gilməzdi. Bir dəfə də məni qucağına alırdı mənəyini gözündən əli oynadarkən alından düşüb sınıd. Dayımın əyən çox sərtliklə tapınması heç vəcime olmadı, amma qucağından oturdumdu kişi "İşin yoxdur. lap acab elədi!" deyəndə xanım qorxdum... Bağirov Mərkəzi Komitəyə rəhbər təyin olundandan sonra da biza tez-tez gəlirdi".

O dövrün (əslində, bütün zamanların) ən dramatik dramaturqu Cəfər Cəfərlinin ilə bağı epizod da çox təsirli dir. Belə ki, 1934-cü il 31 dekabr, səhər saat 10-da onunla birlikdə (Yazıçılar İttifaqının sədri olaraq) M.Bağirovun qəbulunda olub, elə bu rəhbərən öz təşriyyətlə "Pravda" qəzetini özünə yazdıqlı (sonralar "Fırqə" adıyla məşhurlaşan) "Bakı" novellasını oxuyacağarmış... Boyuk sənət-sahne sənətkarının ömrü pərdəsi, həmin görüşdən 6 saat əvvəl (gecə saat 4-də), bütün

Azərbaycan tamaşaçısı və ailə üzvlərinin xəbəri olmadan enir; həyat yoldaşı Sona xanım qəflətən yuxudan ayılıb işığı yandırır və onun çöhrəsində müəmmal bir təbəssüm, yanaqlarında iki damla göz yaşını görür...

Və... ötən əsrin 70-lərində həmin hadisənin davamı qismində eşitdiyim bir xəbərə: "Cafərin dəfnində, mərasimin təşkilatçısı Məmməd Kazım Ələkbərli heç özünə gələ bilmirdi, haddən ziyadə pejmürdə idi, cəpcəvan alınının düyün-qırışlarına çirtmə vursaydın, qan sızardı..."

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi fikrin milli-demokratik yönü birmənalı şəkildə türkçülük (Türk birliyi), islamçılıq (İslam birliyi), qərbcilik (Qərb mədəniyyətini mənimsəmək, ya da müasirləşmək, yeniləşmək) və istiqlalçılıq (müstəqil Azərbaycan) ideyaları ilə bağlı olmuşdu. Burada başlıca məqsəd milli və dini məsələlərin əsas prinsiplərindən kənara çıxmamaq şərti ilə Qərbin müsbət demokratik dəyərlərinin də təbliği idi. Deməli, milli-demokratik cərəyan Azərbaycan milli ictimai-fəlsəfi fikrində önəmli yer tuturdu.

Həmin dövrdə Azərbaycan türk aydınlarının böyük əksəriyyəti (Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Yusifbəyli və b.) milli fəlsəfi dünyagörüşlərində əsas üstünlüyü milli-dini xüsusiyyətlərə və liberal-demokratik dəyərlərə vermişlər. Bu aydınlar dövrünün tələblərini və ideyalarını da nəzərə almaqla milli və dini dəyərlərə sadiq qaldılar. Azərbaycan türk millətində fəlsəfi, mədəni və dini dünyagörüşü əsasında yeni ideyalar irəliləyirdi. Bu ideyalar idealist dünyagörüşündən, əsasən, kənara çıxmamış və milli fəlsəfi fikir zəminində təşəkkül tapmışdır. Məhz bu aydınların irəliləyən ideyalar nəticəsində Azərbaycan çar Rusiyasının müstəmləkəsindən qurtularaq azad və müstəqil bir dövlətə çevrilmişdi. Belə ki, ilk rüşeymləri XIX əsrin ikinci yarısında qoyulan və XX əsrin əvvəllərində sistemləşən milli azadlıq ideyası Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması (1918) ilə nəticələnmişdi. Məhz onların sayəsində yeni dövrdə Azərbaycanda milli ideologiyanın təməl prinsipləri müəyyənləşdirilmişdi. Azərbaycanın siyasi azadlığı milli muxtariyyətdən milli istiqlala qədər çox mühüm bir mərhələ keçmişdir. Ən əsası "tarixi-coğrafi Azərbaycan" deyimini müstəqil və milli Azərbaycan anlayışı əvəz etmişdi. Milli istiqlalın birmənalı ideoloqu M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan türkçülüğü ideyasını Azərbaycan milli ideologiyasına qədər yüksəldə bilmişdi.

M.K.Ələkbərlinin 1935-ci ildə çap edilmiş "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində ədəbiyyatımızın tarixinə, ayrı-ayrı dövrlərinə, konkret insanların yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. Məmməd Kazım "Kitabi-Dədə Qorqud"un azəri türklərinə mənsubluğunu dəfələrlə söyləmiş və yazmışdı. Təbii ki, o, dövrünün ötvədi idi. Elmi axtarışları bir tərəfdən tarixə, faktlara, tədqiqatlara, axtarışlara, elmi təfəkkürə söykənirdisə, digər tərəfdən üzlaşdığı məqalələrin istiqamət verdiyi yollarda məcburi addımlar atırdı. Elmi-nəzəri irsi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üzrə araşdırmalara əhəmiyyətli rəng və müdrik nəfəs gətirmiş, ədəbi mübarizələrin siyasi ehtirasını azaltmağa müəyyən mənada xidmət göstərmişdir.

Məmməd Kazım Moskvada Qırmızı Professorlar İnstitutunu

bitirmişdi. "Oktyabr inqilabı" və "Azərbaycan ədəbiyyatı", "Şura ədəbiyyatı" yüksəliş yollarında "Aprel ədəbiyyatı" kimi məqalələrin müəllifi idi. Azərbaycan dilində "Fəlsəfə" dərslərinin yaradılmasına çalışırdı. Bütün bunlar onu 1937-ci ilin qara tufanından xilas edə bilmədi. Repressiya dalğaları M.K.Ələkbərlini də apardı. Bir neçə il sürən çək-çevirdən, şər-bohtandan sonra 1938-ci ildə güllələndi.

Yazısına poz, kəsdinə sorğu-sual olmayan repressiya kampaniyası ərafəsində ekranlara çıxan bir film ("Mavi dənizin sahilində") – sonralar milyonlarla şagird və tələbənin "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı" dərslərindən tanış olub sevəcəyi məşhur imzalar içərisində ən çox bu qeyri-məşhur ismi nəarahət edir və o, "Ədəbiyyat qəzeti"nin 1 iyun 1936-cı il sayında, adını növbəti ilin qara siyahısına salması bir məqalə yazır: "Pis ssenaristin oy alıb gəldiyi yerdə..."

Azlıqda qalan xalqları mədəniyyətsiz, cahil görməyə və göstərməyə çalışan bolşevizm ideologiyasına verilən tutarlı cavab, tezliklə millətin qaymağını üzlayası repressiya sunamısına qədərki dövrdə bu xalqın əsl ziyalılardan xali olmadığını da isbatladı. Və maraqlıdır ki, məhz bu məqalədən sonra həmin epizod filməndən çıxarılır...

1936-cı ildə "Çapayev" filminin Azərbaycan dilinə dublyajında da xüsusi əməyi olmuşdu çox qısa bir ömürdə çox belə vəfətə vətəndə, milli ziyalılıq görəvələri görmüş Məmməd Kazım Ələkbərlinin.

Ən gənc rektor, sədr, direktor, baş redaktor (üç qəzetdə), ən kəsərli publisist, filosof, ədəbiyyatşünas və... "xalq düşməni"... Bunların hamısı cəmi-cümlətəni 33 yaşda yaşanıb! ❖

Aynura Əliyeva